

‘देवरात’ खण्डकाव्यमा मिथकीय आद्यरूप

शालिकराम पौड्याल (विद्यावारिधि)

उपप्राध्यापक : नेपाली विभाग

त्रिवि, बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, बुटवल, नेपाल

Email : paudyalshalikram@gmail.com

<https://doi.org/10.3126/haimaprabha.v21i01.44869>

सारसङ्क्षेप

मिथकीय काव्यको वस्तुमा आद्यरूप आएका हुन्छन् । यस्ता आद्यरूप सामूहिक अचेतनमा रहने परम्परागत विषयवस्तु हुन् र ती विषयवस्तुहरू कथात्मक ढाँचामा मिथकका माध्यमबाट व्यक्त भएका हुन्छन् । पूर्वीय ग्रन्थमा रहेको अजीर्तको पुत्र शुनःशेपलाई राजा हरिश्चन्द्रको यज्ञमा पशुका रूपमा बलि दिनका लागि तयार गरिएको, विश्वामित्रले शुनःशेपको रक्षा गरेको र शुनःशेप देवरात भएको काव्यलाई मूल आधार बनाइएको छ । काव्यको मिथकीय वस्तुको आद्यरूपीय ढाँचाअन्तर्गत बलिप्रथा, स्वर्ग र नरक, मानवता, दारिद्र्य र शोषण, मन्त्र शक्ति, श्राप, द्रव्यमोह, संरक्षकत्व जस्ता आद्यरूपहरू आएका छन् । यिनै आद्यरूप भएको देवरात खण्डकाव्यका माध्यमबाट आदिम समयदेखि हुँदै आएका विषय तथा तत्कालीन समाज कतिसम्म नृशंस र विद्रूप रहेछ र हाम्रा सम्बन्धहरू कतिसम्म लज्जास्पद बनेका रहेछन् भन्ने कुरा देखाएको छ । पूर्वीय मिथकमा आधारित यस काव्यमा तत्कालीन समाज व्यवस्थाका खराबीलाई देखाउँदै समतामूलक, मानवता भएको समाजको स्थापना आवश्यक रहेको कुरा देखाइएको छ । यहाँ पूर्वीय मिथकमा आधारित देवरात खण्डकाव्यको वस्तुमा आएका आद्यरूपको खोजी गरी त्यसका माध्यमबाट अभिव्यक्त युगीन सन्दर्भको अध्ययन गर्ने काम गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी

मिथक, आद्यरूप, बलिप्रथा, मानवता, दारिद्र्य

विषयपरिचय

रमेश समर्थन (२०१७) सन् १९७४/७५ तिर नेपाली छात्र संघ ऋषिकेशको मुखपत्र नयाँ पुकार पत्रिकामा ‘व्याकरण पढौं’ शीर्षकको छन्द कविता लेखेर साहित्य लेखनमा प्रवेश गरेका हुन् । उनका हालसम्म प्रकाशित कृतिहरू हुन् : ब्रह्मलुट (२०५३) मुक्तकसङ्ग्रह, दक्षिणा (२०५७) शोककाव्य, पर्खी बसे (२०६०) गजलसङ्ग्रह, चिसा पसिना (२०७४) नियात्रा तथा संस्मरण, देवरात (२०७६) खण्डकाव्य । पूर्वीय मिथकलाई स्रोत बनाएर रचना गरिएको देवरात खण्डकाव्यको मिथकीय वस्तुको अध्ययनका क्रममा मिथकीय वस्तुको ढाँचामा आएका आद्यरूप तथा आद्यरूपीय वस्तुका माध्यमबाट काव्यमा अभिव्यक्त युगीन सन्दर्भको खोजी गर्ने काम यस लेखमा गरिएको छ । मिथक भनेको प्राचीन कथाका माध्यमबाट समकालीन सन्दर्भको प्रकटीकरण हो । पूर्वीय मिथकअन्तर्गत वैदिक ग्रन्थ, पुराण, महाभारत आदिमा रहेका आख्यान पर्दछन् । मिथकमा आएका परम्परागत विषयवस्तु नै आद्यरूप हुन् र यिनै आद्यरूपबाट

मिथकीय वस्तुको निर्माण भएको हुन्छ। मिथकीय वस्तुका बनोटमा देखिने वस्तुघटकहरू नै आद्यरूपीय हुने भएकाले मिथकीय खण्डकाव्यको वस्तु पनि आद्यरूपीय हुन्छ। देवरात खण्डकाव्यमा बलिप्रथा, स्वर्ग र नरक, मानवता, दारिद्र्य र शोषण, मन्त्र शक्ति, श्राप, द्रव्यमोह, संरक्षकत्वका आद्यरूपहरू रहेका छन् र यिनै आद्यरूपका माध्यमबाट कविले आदिमकालीन समाज र युगीन सन्दर्भलाई देखाएका छन्। देवरात खण्डकाव्यको वस्तुको मूल स्रोत के हो?, काव्यमा मिथकीय वस्तुको प्रयोग कसरी गरिएको छ र त्यस मिथकीय वस्तुमा के कस्ता आद्यरूपीय ढाँचाहरू रहेका छन् भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासामा केन्द्रित रही त्यसको समाधान खोज्ने काम यस लेखमा गरिएको छ। मिथकीय वस्तु र त्यसमा पाइने आद्यरूपको मात्र अध्ययन गर्नु यस लेखको सीमा हो।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखमा आवश्यक सामग्री प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट लिइएको छ। प्राथमिक स्रोतको सामग्रीका रूपमा रमेश समर्थनको पूर्वीय मिथकीय वस्तुमा आधारित रहेर रचना गरिएको देवरात खण्डकाव्यलाई लिइएको छ भने द्वितीयक स्रोतका सामग्रीका रूपमा मिथकको सिद्धान्तका बारेमा गरिएका अध्ययनलाई लिइएको छ। यसमा दुवै प्रकृतिका सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ। यस लेखमा सङ्कलित सामग्रीको अध्ययनका लागि मिथकीय वस्तुमा पाइने आद्यरूपीय ढाँचाको अवधारणालाई सैद्धान्तिक आधारका रूपमा अवलम्बन गरिएको छ। कृतिपठनलाई केन्द्र मानेर निगमनात्मक विधिबाट सामग्रीको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

‘मिथक’ शब्द अङ्ग्रेजी भाषाको ‘मिथ’ को नेपाली अनुवाद हो। अङ्ग्रेजी शब्द ‘मिथ’ ग्रीसेली भाषाको ‘माइथस’, ‘मुथोस’ वा ‘मुथस’ बाट आएको हो (सिंह, सन् १९८८, पृ.११०)। ग्रीसेली शब्द ‘माइथस’, ‘मुथस’ वा ‘मुथोस’ ल्याटिन र जर्मनी हुँदै अङ्ग्रेजीमा ‘मिथ’ का रूपमा प्रयोग हुन थालेको हो। त्यसैले ‘मिथ’ शब्द ग्रीसको ‘माइथस’, ल्याटिनको ‘मिथस’ र जर्मनीको ‘मिथोस’ बाट निर्मित भएको हो (श्रीवास्तव, सन् १९८५, पृ.१२३)। अङ्ग्रेजीमा ‘मिथ’ शब्दले देवीदेवताहरू अथवा अतिप्राकृतिक पात्रहरू र मानवजीवनको अनुभवभन्दा पर कुनै समयको असाधारण घटना एवम् परिस्थितिसँग सम्बद्ध आख्यानलाई बुझाएको पाइन्छ र ग्रीकमा ‘मुथोस’ शब्दको प्रयोग कथा तथा उसका अनेक भेद साथै मानवको उत्पत्ति, अदृश्य मानव संसारको इतिहास आदिका लागि गरिएको देखिन्छ (अली, सन् २००२, पृ. ३५)। यसरी हेर्दा मिथक शब्द माइथस, मिथस, मिथोस् आदिबाट व्युत्पत्ति भएको देखिन्छ।

मिथकीय काव्यमा मिथकीय वस्तुको प्रयोग गरिएको हुन्छ। साहित्यमा प्रयोग गरिएका मिथकमा सृष्टि, प्रलय र विनाश, सामाजिक तथा धार्मिक सन्दर्भ, युद्ध, यात्रा, प्रणय, सांस्कृतिक सन्दर्भ, कृषिकर्म, सृष्टिचक्र, अपहरण, कामवासना, टुनामुना आदिका मिथक तथा आद्यरूपीय वस्तु आएका हुन्छन्। मिथकका आधारमा काव्यको विषयवस्तुको विश्लेषण गर्दा त्यसमा केकस्ता आद्यरूपीय वस्तु आएका छन् र ती आद्यरूपीय वस्तुका माध्यमले के कुरालाई सङ्केत गरिएको छ भन्ने कुराको अध्ययन गरिन्छ। मिथकीय आद्यरूपहरू सामूहिक अचेतन तथा पूर्वजहरूबाट वंशानुक्रमका रूपका उपज हुन्। मानवीय

अस्तित्वका आधारभूत तथ्यहरू जन्म, मृत्यु, प्रेम, परिवार, जनजातीय जीवन, विद्रोही व्यक्ति, सर्वविजयी नायक, घमण्डी व्यक्ति, ग्रामीण मानिस, भलादमी मान्छे, देशद्रोही व्यक्ति इत्यादि आदिरूप हुन् भने सिंह, चील, सर्प, हरिणजस्ता जनावर एवम् गुलाफ, लिलीजस्ता फूलहरू मानवेतर अस्तित्वका आदि रूप हुन् (अधिकारी, २०६१, पृ. ४७) । त्यस्तै गरी कठिन खोज, बदला लिन पछि लाग्नु, मुक्तिका लागि गरिने धर्मविधिजस्ता विषयहरू पनि आदि रूप हुन् । मनोवैज्ञानिक कार्ल गुस्ताभ युङ्गले मानव मनलाई चेतन, वैयक्तिक अचेतन र सामूहिक अचेतनमा विभक्त गरी सामूहिक अचेतनमा रहेका आकाङ्क्षा र भावनाहरूको अभिव्यक्तिका रूपमा मिथकलाई लिएका छन् । युङ्गका विचारमा मिथक मानव जातिका सामूहिक अचेतनमा सञ्चित परावैयक्तिक स्तरका संस्कार वा जनान्तरका वासना हुन् जुन आदिम युगदेखि मानवका अचेतनमा विम्बका रूपमा सुरक्षित रही आएका हुन्छन् र जसलाई आद्यविम्बका रूपमा चिन्न सकिन्छ (पोखरेल, सन् १९८९, पृ. ६५) । युङ्गले सामूहिक अचेतनमा रहने र वंशानुगत रूपमा हस्तान्तरित हुँदै जाने आद्यविम्बहरूलाई मिथक मानेका छन् । युङ्गले प्रत्येक व्यक्तिको मानसिक संरचनामा मानवलाई चिनाउन सक्ने आद्यविम्बहरू सुरक्षित रहेका हुन्छन् र यी एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित हुँदै जाने भएकाले यस्ता आद्यविम्बहरू हरेक जातिका मानिसमा विद्यमान रहने बताएका छन् (युङ्ग, सन् १९७४, पृ. २३०) । त्यसैले मिथकमा सामूहिक आकाङ्क्षा, आस्था र विचार प्रकट हुन्छ भन्ने युङ्गको धारणा रहेको छ । फ्रेजरले आद्यरूपलाई ऐतिहासिक रूपमा हेरी जादु, धर्म तथा विज्ञानका उत्तरोत्तर अवस्थाहरूबाट मानवीय विचारहरू तथा प्रयत्नहरूको लामो विकासलाई आदिरूप मानेका छन् (अधिकारी, २०६१, पृ. ४८) । युङ्गले सामूहिक अचेतनमा रहेका वंशानुगत गुणहरू मानव तथा जनावरहरूमा समेत रहने कुरा कुखुराका चल्ला बाजको छाया देख्दा लुक्न खोज्नु तर अरू चराको छाया देख्दा नभाग्नुबाट समेत स्पष्ट हुने बताएका छन् (अधिकारी, २०६१, पृ. ५२) । यसरी मिथकीय अध्ययनले साहित्यमा निहित यस्तै रहस्यमय तत्त्वहरूको खोजी गर्दछ र विश्वव्यापी मानवीय प्रतिक्रियालाई प्रकाशित गर्दछ ।

कार्लगुस्ताभ युङ्गका अनुसार आद्यरूप वा मिथकहरू साहित्य सृजनाका निमित्त महत्त्वपूर्ण र अपरिहार्य स्रोत हुन् । उनले कविकलाकारको सृजनाको स्रोत भनेको उसको सामूहिक अचेतनाको गहिराइमा रहेको आद्यरूपीय वा मिथकीय तह हो जुन तहमा रहेका आद्यरूपीय विम्बहरूलाई कवि कलाकारले सक्रिय गराउँदै बुझिने भाषामा अनुवाद गर्दछ भन्ने मानेका छन् (युङ्ग, सन् १९९०, पृ. २२ ९) । हरेक व्यक्तिमा अन्तर्निहित सामूहिक अचेतनाको तह आद्यरूप तथा मिथकको भण्डारण हो र त्यही नै साहित्यको मूल स्रोत हो भन्दै युङ्गले मिथक र साहित्यमा अन्तर्सम्बन्ध रहेको तथा मिथकलाई साहित्य सृजनाको स्रोतका रूपमा लिई यस्तो प्रक्रिया निरन्तर चलिरहने बताएका छन् । युङ्गका अनुसार व्यक्तिले अनुभव गरेका र विस्मृत तथा दमित भएका वैयक्तिक चाहनाभन्दा पर वंशानुगत र पुस्तौपुस्ताबाट हस्तान्तरित हुँदै आएका पूर्वजका सामूहिक अनुभूतिहरू सामूहिक अचेतनमा रहन्छन् र ती व्यक्तिगत नभई परावैयक्तिक हुन्छन् । यिनै परावैयक्तिक तथा सामूहिक अचेतनका विषयवस्तु नै आद्यरूपहरू हुन् र यिनै आद्यरूपीय अनुभूतिहरू मिथकका माध्यमबाट व्यक्त हुन्छन् (युङ्ग, सन् १९७४, पृ. २०६) । युङ्गले मिथकमा समाजको अनुभव र संवेदना सामूहिक अचेतनबाट प्रकट हुन्छ भन्दै मिथकमा सामाजिक पक्ष उद्घाटित हुने मानेका छन् । जातीय गुण र सांस्कृतिक पद्धतिहरू एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा

हस्तान्तरित हुँदै जान्छन् भन्ने युद्धको धारणाले यस कुरालाई स्पष्ट पार्दछ (मल्ल, २०६८, पृ.६३) । यसरी हेर्दा मिथक सामूहिक अचेतनमा रहेका अनुभूतिहरूको अभिव्यक्ति हो । युद्धले व्यक्तिको अचेतनको गहिराइमा पुगेर हरेक व्यक्तिमा वंशानुगत रूपमा प्राप्त हुने जातीय स्मृति वैभवका आद्यबिम्बलाई विश्लेषण गर्दै तिनमा कलासाहित्यको मूल स्रोत फेला पर्ने बताएका छन् (गडतौला, २०६८, पृ.७७) । सामूहिक अचेतनमा रहेका जातीय विरासतका बिम्बहरू नै सृजनात्मक प्रक्रियामा सक्रिय हुन्छन् र यिनै बिम्बलाई विस्तार गर्दै कलासाहित्यको जन्म हुन्छ । त्यसैले आद्यरूप र मिथकको साहित्यसँग अभिन्न सम्बन्ध रहेको छ साथै कलासाहित्यको मूल्य पनि त्यसैमा निहित हुन्छ भन्ने युद्धको धारणा रहेको छ (पौड्याल, २०७७, पृ.३३) । यसप्रकार सामूहिक अचेतनका विषयहरू आद्यरूपहरू हुन् भने मिथकहरू आद्यरूप कै प्रकटीकरण हुन् । नर्थप फ्राइले साहित्यका विधालाई प्रकृतिसँग सम्बन्ध देखाउँदै उनले मिथकीयपनले युक्त साहित्य रोमान्स, यथार्थ र व्यङ्ग्यतर्फ उन्मुख हुँदै पुनः मिथकीय ढाँचामा पुग्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । फ्राइको यस मान्यताले साहित्यमा आद्यरूपीय ढाँचा रहने र यो मिथकीय हुने कुरा स्पष्ट भएको छ ।

मानवशास्त्री जेम्स फ्रेजरले “मिथ र मानवीय संस्कारहरूका प्रारम्भिक ढाँचाहरूको खोजी गरी विश्वमा सर्वथा पृथक् संस्कृतिहरूको दन्त्यकथा तथा संस्कारहरूमा पुनरावृत्ति पाइन्छ, भन्ने स्थापना अगि सारेका छन् (शर्मा र लुइटेल्, २०६१, पृ.२०४)” । “फ्रेजरले आदिम समयमा मानिसद्वारा सम्पादन गरिएका क्रियाकलाप, अभिनय र नृत्यहरू मिथकका स्रोत भएको उल्लेख गर्दै आदिम मान्छेले समाजमा व्यावहारिक शक्ति प्राप्त गर्नका लागि जादुमय कर्मकाण्ड सम्पादन गर्ने बताएका छन् (गडतौला, २०६८, पृ.७२)” । यसरी मिथकमा मानव जातिका सार्वजनीन पक्षहरूको अभिव्यक्ति हुने र यी सार्विक ढाँचाका रूपमा संसारभरिका मिथकमा पाइने भएकाले मिथकीय अध्ययनमा आद्यरूपको खोजी गरिन्छ । यस लेखमा वैदिक मिथकमा आधारित रहेर रचना गरिएको ‘देवरात’ खण्डकाव्यको मिथकीय वस्तुमा पाइने आद्यरूपको मात्र अध्ययन गरिएको छ ।

छलफल, विश्लेषण र नतिजा

‘देवरात’ खण्डकाव्यमा प्रयोग भएको मिथकीय वस्तुको स्रोतको पहिचान गरी काव्यमा प्रयुक्त मिथकीय वस्तुको अध्ययन गरिएको छ । साथै मिथकीय वस्तुमा आएका आद्यरूपको खोजी गरी त्यसको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

‘देवरात’ काव्यमा प्रयुक्त मिथकीय वस्तु : ‘देवरात’ खण्डकाव्य ऋग्वेद, महाभारत, ऐतरेय ब्राह्मण, भागवतलगायतका ग्रन्थहरूमा रहेको हरिश्चन्द्रोपाख्यानको विषयलाई लिएर रचना गरिएको कृति हो । ऐतरेय ब्राह्मण ग्रन्थअनुसार अजीर्तको पुत्र शुनःशेष राजा हरिश्चन्द्रको यज्ञमा पशुका रूपमा बलि दिनका लागि तयार गरिएको छ । विश्वामित्रले बताएअनुसार शुनःशेषले अग्निको स्तुति गरेपछि, शुनःशेषको रक्षा हुन्छ । यसपछि विश्वामित्रका साथ बस्न थाल्दछ र शुनःशेषको नाम देवरात राखिन्छ । यो आख्यान मानवीय लोभ, बेइमानीको कथाका रूपमा रहेको छ । तत्कालीन समाज कतिसम्म नृशंस र विद्रूप रहेछ र हाम्रा सम्बन्धहरू कतिसम्म लज्जास्पद बनेका रहेछन् भन्ने कुरा देखाएको छ । यही मिथकीय वस्तुलाई लिएर देवरात खण्डकाव्यको रचना गरिएको छ ।

प्रस्तुत काव्यमा राजा हरिश्चन्द्रलाई पुत्र नभएपछि स्वर्गको मार्ग बन्द हुने ठानी वरुण देवताको उपासना गरी यज्ञ गरेका छन् । रानी शैव्याले नियोग प्रथाबाट रोहित नामको पुत्रलाई जन्म दिएकी छन् । पुत्र जन्मेकै दिन वरुणले यज्ञमा पुत्रको बलि मागेपछि राजा हरिश्चन्द्रले छैँटी, नवारन, अन्नप्रासन, मुण्डन, व्रतबन्ध जस्ता संस्कार बाँकी रहेको बहाना बनाएर पुत्रको बलि दिन नमानेपनि वरुणले बलि दिन आग्रह गर्दछन् । हरिश्चन्द्रले छोरालाई बलिबाट जोगाउन बाहिर पठाउँछन् । वरुणको श्रापले हरिश्चन्द्र विरामी भएपछि नारदलाई छोरा रोहितको खोजीमा पठाउँछन् । नारदसँग रोहितले आफू मर्नका लागि नफर्कने र राज्यको मोह जागेपछि मात्र फर्कने बताउँछ । रोहित नफर्केपछि हरिश्चन्द्र बेहोस हुन्छन् भने उनको प्राणको रक्षाका खातिर ब्राह्मणको छोराको बलि दिने सल्लाह भई दूतहरूलाई ब्राह्मण पुत्रको खोजीमा पठाइन्छ ।

राजा हरिश्चन्द्रको प्राण बचाउन नरबलि दिनुपर्ने भएपछि दूतहरू बलि दिने मानवको खोजीमा जाँदा अजीगर्तको घरमा पुग्छन् । भृगु वंशका अजीगर्तका शुनः पुच्छ, शुनःशेप र शुनः लाङ्गूल तीनओटा छोरा भए पनि मागेर दिन गुजारा गरेका हुन्छन् । अल्ल्छी अजीगर्तको दारिद्र्यका कारण उनीहरूको अवस्था अत्यन्त दयनीय रहेको छ । राजाका दूतहरू अजीगर्तसित गुरु, राजा र मन्त्रीको सल्लाहबमोजिम राजाको प्राण बचाउन बलि दिने बालकको खोजीमा निस्केको र जसले बालक नरबलिका लागि बिक्री गर्दछ उसलाई प्रशस्त गोधन र धनसम्पत्ति दिने बताउँछन् ।

काव्यमा शास्त्रानुसार राजाको हितका निमित्त प्राण आहुति दिनु धर्म भएको बताउँदै दूतहरूले अजीगर्तलाई चाहिए जति धनसम्पत्ति लिएर बालक बेचन अनुरोध गरेको कुरालाई वर्णन गरिएको छ । अभाव, शोक र भोकको पीडामा रहेका अजीगर्तको धनसम्पत्ति पाउने आशाले बुद्धिविवेक भ्रष्ट हुन्छ र माहिलो छोरो शुनःशेपलाई बेचन तयार हुन्छ । जेठो छोरा बाबुको, कान्छो छोरा आमाको अनि माहिलो छोरो कसैको न कसैको भन्ने सामाजिक विश्वास यसै आख्यानबाट चलेको हो । धनसम्पत्तिले मानिसको बुद्धिविवेक नै अन्धो हुने कुरालाई देखाइएको छ । आफ्ना पति अजीगर्त धनको प्रलोभनमा परेर माहिलो छोरालाई बेचन तयार हुँदा ब्राह्मणी चिन्तित हुन्छन् र पुत्रलाई बेचन नमानी भोकै मर्न र आफैँलाई बेचन तयार हुन्छन् । यसमा पतिले पुत्र बेचन लागेपछि ब्राह्मणीको ममत्व जागृत भएको कुरालाई देखाइएको छ । काव्यमा अजीगर्त प्रशस्त धनसम्पत्ति पाइने लोभले छोरो बेचन तयार भएपछि दूतहरूले शुनःशेपलाई डोरीले बाँधेर लैजान थालेको तथा शुनःशेप पछाडि मुख फर्काउँदै घर फर्कन बल गरेको दृश्यको वर्णन गरिएको छ । यसले मानव मनमा कारुणिकताको भाव जागदछ ।

काव्यमा पुत्र दुष्ट भए पनि पिता दुष्ट हुँदैन भन्ने सामाजिक विश्वास बाबु अजीगर्तले पुत्र शुनःशेपलाई धनका लागि बिक्री गरेपछि स्खलित भएको कुरा उद्घाटन गरिएको छ । पिताले पितृधर्म र राजाले राजधर्म पालना नगर्दा विश्वास र आस्थाको धरोहर ढल्ने कुरा काव्यमा देखाइएको छ । तत्कालीन समयमा स्वार्थका लागि मानव बेचबिखन हुँदासमेत समाज मौन भएको कुरालाई देखाइएको छ । मानिसले मान्छेको मूल्य नबुझेको र मनुष्यता हराउँदै गएको कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । अजीगर्तको पुत्र शुनःशेपलाई दूतहरूले ल्याएपछि राजाको स्वास्थ्यलाभका निमित्त बलि दिन यज्ञमण्डपमा मौलामा लगेर बाँध्दछन् । राजाको प्राण रक्षार्थ प्रजाको बलि दिने कुरा जनसमुदायले मन नपराए पनि त्यसको

विरोध गर्न सकेका छैनन् । रक्षक नै भक्षक भएपछि जनताको सुरक्षा हुन नसक्ने कुरा देखाइएको छ । राजा हरिश्चन्द्रको प्राण रक्षा गर्न तथा गुरु वशिष्ठले नुनको सोभो गर्न नरबलिका लागि शुनःशेपलाई मौलामा बाँधेर वरुण देवलाई आहवान गर्दछन् । काव्यमा जीवित हुँदासम्म आमाको दुध र पेटभरि अन्न खान नपाएको शुनःशेपलाई दुधले नुहाइदिएको छ र पेटभरि अन्न खान दिइएको कुरालाई देखाइएको छ । शुनःशेपलाई बलिका लागि तयारी गरेपछि मार हान्न मान्छेको खोजी गरिएको छ । मार हान्न कोही नपाएपछि धनको लोभी पिता अजीगर्त नै आफ्नै पुत्रको हत्या गर्न तयार भएको छ । हत्या गरेपछि पुत्रको मासु खानुपर्ने शर्तलाई स्वीकार गरेर अजीगर्तले चौगुना धनको माग राखेको छ । धनले पुत्र, पिता, बन्धुबान्धव कसैलाई पनि नचिन्ने कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । शुनःशेप आफ्नै बाबुले आफ्नो हत्या गर्न लागेको थाहा पाएर बाबुको मुख पनि नहेरी डाँको छोडेर रुन थाल्छ । आमाको मातृत्व नपाएको, माहिलो छोरो भएकाले बेचिनुपरेको, दरिद्रताका कारण आफूलाई विक्री गरे पनि बाबु नै हत्या गर्न तम्सनुको रहस्य बुझ्न नसकेको, आमाको गर्भबाट जन्मनुमा आफ्नो के अपराध थियो भनी संशय व्यक्त गरेको, अन्तिम अवस्थामा आमाको मुख हेर्न नपाएको कुरा गर्दै शुनःशेपले बाबुलाई एकैपटकमा छुप्काउन भनेको कुरालाई देखाइएको छ ।

शुनःशेपलाई मार हान्ने तयारी भएका बेला नरमेधमा आएका ऋषि विश्वामित्र बाँधेको मान्छे र काट्न तयार भएको मान्छे, देखेपछि अचम्मत भई अजीगर्तले मार हान्ने आदेश पर्खेर बसेको र शुनःशेप बालक रुँदै गरेको दृश्य देखेका विश्वामित्र खड्ग खोसेर फाली राजाको शैयातिर गई नरमेध गरेर महान् बन्न खोजेका हरिश्चन्द्रलाई धर्मका बारेमा प्रश्न गरेको कुरा काव्यमा उद्घाटन गरिएको छ । विश्वामित्रले राजा, पुरोहितलाई गाली गर्दछन् । राजपुरोहित वशिष्ठले राजा स्वस्थ रहेमा मात्र राज्य निर्भय हुने भएकाले नरमेध यज्ञ गर्न खोजेको बताउँछन् । विश्वामित्रले शुनःशेपको शिरमा हात राखेपछि उसलाई बाँच्ने आशा जाग्दछ । विश्वामित्रले शुनःशेपलाई वरुणको मन्त्र दिएर एकाग्र भई जप गरी बाँच्ने हिम्मत गर्न सल्लाह दिन्छन् । विश्वामित्रले राजा यो कर्मले कलङ्कित हुने र पछिसम्म निन्दित हुने कुरा गर्दै वशिष्ठ आदि सबै पुरोहितलाई र हरिश्चन्द्रलाई चेतावनी दिन्छन् । गुरु वशिष्ठले यज्ञ पूरा गर्न र राजाको स्वास्थ्य राम्रो गर्ने उपाय निकालिदिन विश्वामित्रलाई अनुरोध गर्दछन् । यहाँ शुनःशेपले वरुणको पुकारा गर्दै मन्त्रोच्चारण गरी बाँच्ने चाहना व्यक्त गरेको कुरा देखाइएको छ । शुनःशेप मौलामा बाँधिएर गरेको विलाप अत्यन्त कारुणिक देखिन्छ । वरुणले शुनःशेपको घाँटीको दाम्लो फुकाउँछन्, राजालाई श्रापमुक्त गर्दछन् र पुत्र रोहितलाई प्राण दान दिन्छन् साथै धन्वन्तरिलाई राजाको रोग निको पार्न आदेश दिन्छन् । अजीगर्त छोरालाई धन्य भन्दै नजिक जाँदा शुनःशेप तर्सेर टाढा जान्छ । हरिश्चन्द्रले पुत्रसह भन्दा शुनःशेपले स्वीकार गर्दैन र जसले मलाई मृत्युबाट बचाएर जीवन दियो उसैलाई जीवन समर्पण गर्ने वाचा गर्दछ । शुनःशेपले विश्वामित्रलाई ढोग गर्दछ र जसले जिन्दगी दियो उसैको सन्तान हुन्छ भन्दै शुनःशेप वैश्वामित्र बन्दछ र उसको नाम देवरात हुन्छ, अनि मन्त्रद्रष्टा बन्दछ ।

प्रस्तुत काव्यमा कविले मूल मिथकका केही सन्दर्भलाई समयानुकूलन गरेका छन् । मूल मिथकमा राजाको पुत्र रोहित नै अजीगर्त कहाँ गएर आफ्नो समस्या बताएर छोरा बेचन भनेको छ भने यस काव्यमा

राजाका दूतहरू ब्राह्मण पुत्रको खोजी गर्दै अजीगर्तकहाँ पुगेका छन् । मूल मिथकमा जङ्गलबाट घर फर्कन खोजेको रोहितलाई इन्द्रले विभिन्न कुरा गरेर अल्मलाइएको प्रसङ्ग पाइन्छ भने यस काव्यमा यसको कुनै उल्लेख छैन । मूल मिथकका शुनःशेषले विभिन्न देवीदेवताको मन्त्र उच्चारण गरेको छ भने काव्यमा वरुण देवताको मन्त्रोच्चारण गरेको छ । मूल मिथकमा मन्त्रोच्चारण गर्दै जाँदा शुनःशेषलाई बाँधेको डोरी चुट्टै गएको, राजाले श्रापबाट मुक्ति र पुत्र रोहितले जीवन दान पाएको वर्णन छ भने यस काव्यमा वरुणले शुनःशेषको दाम्लो खोलिदिएको, राजा र रोहितलाई जीवन दान दिएको पाइन्छ । कविले यस काव्यमा कतिपय मूल मिथकका प्रसङ्गलाई परिवर्तन गरी युगानुकूल बनाउने प्रयास पनि गरेको देखिन्छ ।

मिथकीय वस्तुमा आद्यरूप

आद्यरूपीय वस्तु सामूहिक अचेतनमा रहने परम्परागत विषयवस्तु हुन् र ती विषयवस्तुहरू कथात्मक ढाँचामा मिथकका माध्यमबाट व्यक्त भएका हुन्छन् । प्रस्तुत काव्यमा वैदिक मिथकलाई लिएर रचना गरिए पनि यसमा कविले समकालीन सन्दर्भलाई समेत जोडेर मानवता खण्डित हुँदै गएको, मानिस स्वार्थी बन्दै गएको, धनप्रलोभनले मानिसको बुद्धिभ्रष्ट भएको जस्ता विषयलाई प्रस्तुत गरेका छन् । प्रस्तुत काव्यको मिथकीय वस्तुमा आदिम बलिप्रथा, दारिद्र्य र शोषण, स्वर्ग र नरक, मन्त्र शक्ति, श्राप, मानवता, द्रव्यमोह, संरक्षकत्व आदि आद्यरूपहरू आएका छन् । यहाँ यिनै आद्यरूपको विश्लेषण गरिएको छ ।

आदिम बलिप्रथाको आद्यरूप

आदिम कालदेखि नै राजा महाराजाहरूले आफ्नो स्वार्थसिद्धिका लागि मानवबलि दिने गरेका सन्दर्भहरू विभिन्न ग्रन्थ तथा पुराणहरूमा पाइन्छन् । यसप्रकारका नरमेधलाई आदिम बलिप्रथाको आद्यरूपका रूपमा लिन सकिन्छ । प्रस्तुत 'देवरात' खण्डकाव्यमा राजा हरिश्चन्द्रले वरुणको यज्ञ गरी रोहित नामको पुत्र जन्माएका छन् । पुत्र जन्मेपछि वरुणले त्यही पुत्रको बलि मागेपछि अनेक बहाना गरेर टाल्ने प्रयास गरे पनि वरुणले नमानेपछि आफ्नो पुत्रको जीवनरक्षार्थ आफ्ना दूतहरूलाई ब्राह्मण पुत्रको खोजीमा पठाउँछन् । दरिद्र अजीगर्त धनसम्पत्तिको लोभमा परेर तीन भाइ छोरामध्ये माहिलो छोरा शुनःशेषलाई विक्री गर्दछ । राजाको रक्षार्थ नरमेध यज्ञ गरी शुनःशेषलाई मौलामा बाँधेर अजीगर्तलाई मार हान्न लगाइएको छ ।

- (१) 'मलाई जिन्दगी देऊ' भन्ने सुन्दैन कानले
 'मलाई काट भन्दै छ' भन्दछन् सब सानले ।
 यो कस्तो ज्ञान हो हाम्रो अनि कस्तो स्वरूप हो ?
 राम्रो हुँदाहुँदै मान्छे किन यस्तो कुरूप भो ? (पृ. ७८)

कवितांश (१) मा मानवले जीवनको भिक्षा मागे पनि निष्ठुरी मानवले नै स्वार्थ पूरा गर्न हत्या गराउने गरेको आदिमकालीन परिवेशलाई प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत काव्यमा प्राणीको बलिप्रथा आदिम समयदेखि नै चलिआएको र यसले प्राणीको बाँच्ने अधिकार हनन भएको कुरालाई उठाइएको छ ।

- (२) बोकाको जिउमा पानी छर्कन्छन् पहिले अनि

हल्लाई ज्यानको पानी भाडा 'मान्यो ल है !' भनी
ताली बजाउँदै नाच्छन् मान्छेहरू रमाउँदै
उता पशु रुँदै हुन्छ आफ्नो ज्यान कमाउँदै । (पृ. ७७)

कवितांश (२) मा प्राणीको बलि भनेको हुडुगा रातो पेट तातो मात्रै भएकाले यसको विरोध गर्नुपर्ने कुरा उठाइएको छ । प्राणीको बलिलाई समाजले कसरी हेरेको छ भन्ने कुराको चित्रण यसमा गरिएको छ । एउटा प्राणीको हितका निम्ति अर्को प्राणीको ज्यान लिनु अमानवीयताको पराकाष्ठा भएकाले यस्तो प्रथालाई रोक्नुपर्ने कुरा काव्यमा उठाइएको छ ।

(३) किनी बालक ल्याइन्छन्, विकछन् सन्तान मूल्यमा
प्राण रक्षार्थ यौटाको अर्को सेरिन्छ यज्ञमा । (पृ. १०२)

कवितांश (३) मा बाबुआमाले धनका लागि सन्तानलाई बेच्ने र एउटाको प्राण रक्षार्थ अर्कालाई बलिदिने प्रचलनलाई वर्णन गरिएको छ । काव्यमा विश्वामित्रले नरमेध यज्ञ गराएर महानता सिद्ध नहुने भन्दै देवताहरू पशुको बलि खाएर किन व्याकुल छन् र मान्छेको बलिका निम्ति किन लालायित छन् भन्दै विश्वामित्रले बलिका लागि आतुर देवहरूप्रति आक्रोश व्यक्त गरेका छन् :

(४) पशुको बलि खाएर पनि यी देव क्षुब्ध छन् ?
मान्छेकै बलिका निम्ति देवता किन लुब्ध छन् ? (पृ.१००)

कवितांश (४) मा विश्वामित्रले निर्दोषको हत्या गर्नु धर्म नहुने, बचाउन नसक्नेले मार्न खोज्नु अधर्म हुने भन्दै मानव बलिको विरोध गरेका छन् अनि वरुण देवलाई धराधर्तीमा बसेको मान्छेलाई स्वतन्त्र छोडेर स्वर्गमा राज गर्न चेतावनी दिएका छन् र आफू सधैं मान्छेको हितमा लडिरहने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन् ।

विश्वामित्रले मानव जातिले आफ्नो उन्नतिका लागि तपस्या गरेको इन्द्रादि देवताले सहन सक्दैनन र मान्छेको दुःखको कमाइ खोसेर क्यै नगरी स्वर्गीय सुख लिन्छन् भन्दै देवताको विरोध गरेका छन् ।

(५) बचाउन नसक्नेले मार्न खोज्नु अधर्म हो
रक्षा मानवको गर्नु मेरो यै एक धर्म हो ।
हिंसा हटोस् सधैं निम्ति मानवत्व उचालियोस्
कटुता मेटियोस् हाम्रो क्लेशको दाग फालियोस् । (पृ.१०६)

कवितांश (५) मा मानवको रक्षा गर्नु आफ्नो एक मात्र धर्म भएकाले नरबलिलाई रोक्ने उद्घोष गर्दै विश्वामित्रले मानवताका पक्षमा वकालत गरेका छन् । हरिश्चन्द्रको कल्याणका निम्ति शुनःशेपको बलि दिन खोज्दा विश्वामित्रले शुनःशेपलाई जीवन दिएका छन् र नरबलिप्रथा समाजको कलङ्क भएकाले यसको अन्त्य गर्नुपर्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

दारिद्र्य र शोषणको आद्यरूप

प्रस्तुत काव्यमा अजीगर्त र उसको परिवारको दरिद्रताको अत्यन्त पीडादायी अवस्थालाई चित्रण गरिएको छ। तीन छोरा, एक पत्नीका साथ रहेको अजीगर्तले दिनभरि भिख मागेर जेनतेन परिवारको प्राण धानेको छ।

- (६) भोकले माछा मातृत्व र पितृत्व गलाउँछ
डढेलो भोकको सल्के मानवत्व जलाउँछ। (पृ. ३४)

कवितांश (६) मा भोक रोग, पाप, अन्याय, दुष्कर्म, अत्याचार आदि भएकाले भोकले मातृत्व मार्ने, पितृत्व गलाउने र मानवत्वसमेत हराउने कुरालाई चित्रण गरिएको छ।

धर्ती सबैको साभा भएकाले यहाँ उब्जेको अन्न सबैले मिलेर खानुपर्दछ, भन्ने भावना हराउँदै गएको, पसिना बगाउने व्यक्ति भोकै बाँच्नुपर्ने, भूमिको सेवा गर्नेको दुर्गति हुने कुरालाई काव्यमा चित्रण गरिएको छ। यस्तो प्रवृत्ति आदिम समयदेखि वर्तमानसम्म नै रहेको कुरालाई काव्यमा स्पष्टसँग देख्न सकिन्छ। वैदिक समाजको निर्धन र अल्ल्ही अजीगर्तले जेठो छोरो लिई गाउँ चाहर्न जाने र अपमान सहेर अन्न बटुलेर परिवार पाल्ने गरेको छ।

- (७) कोही घरघरै माग्छन् कोही विदेश धाउँछन्
ठूला दाताहरू खोज्छन् र गुहार लगाउँछन्। (पृ. ३९)
- (८) मान्छे बेचेर आएको पैसाले भर्दछन् भुँडी
टाउको दुख पाउन्न पुग्छन् विदेशमा उडी। (पृ. ३९)

कवितांश (७) र (८) मा अरूसँग मागेर गुजारा गर्ने प्रवृत्ति व्यक्तिमा मात्र नभई समुदाय र राज्यसम्म नै रहेकोप्रति कविको व्यङ्ग्य पनि प्रस्तुत भएको छ। टाठाबाठाहरू सन्तोष परमं सुखम्मा रमाउने तर सोभासाभाको जिन्दगी दुखम्सुखम्मा चल्ने यथार्थलाई देखाइएको छ।

- (९) मत्स्यन्याय चलेको छ अनादि कालदेखि लोकमा
आहारा बन्दछन् साना बुदना नोक भौँकमा। (पृ. ४७)
- (१०) कोही बगरमा बस्छन्, कोही महलमा यहाँ
कोही जुठोपुरा खान्छन् कोही फाल्छन् रछानमा (पृ. ४७)

कवितांश (९) र (१०) मा ठुलाले सानालाई हेप्ने, धनीले गरिबलाई चुस्ने प्रवृत्ति अनादिकालदेखि नै चलिआएको, कसैको बगरको बास र कसैको महलको बास तथा कसैले जुठोपुरो खानुपर्ने तथा कसैले अन्न रछानमा फाल्ने गरेको कुरालाई देखाउँदै समाजमा सम्पन्नता र दारिद्र्यबिचको विभेद आदिम समाजदेखि अहिलेसम्म कायम रहेको कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ।

भोकलाई कविले रावण, कंस, पुतना, ताडका, हिरण्यकश्यप, होलिका, सुरसा आदि सबै पुरातन खलनायकीय असत् पात्रसित तुलना गरेका छन्। यसैगरी सबैको शत्रु नै भोक भएको तथा भोकले युद्ध निम्त्याएको पनि काव्यमा बताइएको छ।

- (११) घरमै दुईटा छोरा, लोग्नेको भोको छ जर्जर

सुकेका ओठ ली जेठो पनि आएर भर्खर
बसेको छ, यता हामी सबै भोकै दिनैभरि
भोककै अर्चना गछौं भोकैले जिन्दगीभरि । (पृ. ४०)

कवितांश (११) मा कविले ब्राह्मणीका मुखबाटभोकले अन्याय, दुष्कर्म गराउने, भोकले आफन्त, नातागोता नचिन्ने, मानवता भुलाउने, मान्छेलाई नरभक्षी पनि बनाउने गछ्छ, भन्दै भोकको साम्राज्यमा एउटा परिवारको दारुणिक वर्णन गराएका छन् ।

(१२) मान्छे बेचेर आएको पैसाले भर्दछन् भुँडी
टाउको दुख्न पाउन्न पुगछन् विदेशमा उडी (पृ. ३९)

कवितांश (१२) मा देशका युवाहरू विदेशमा बेच्ने र आफ्नो भुँडी भर्ने तथा उपचार गर्न विदेशमा जाने नेतृत्व तहको प्रवृत्तिप्रति पनि व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

(१३) अन्धाको निम्ति खै लौरो को छ वाटो देखाउने ?
भोकाको निम्ति खै गाँस को छ दाना जुटाउने ?
मान्छेको हाडमा अग्ला पिरामिड बनाउँछन्
पोख्दछन् पसिना कोही कोही धन कमाउँछन् ।
थोरै बसी बसी खान्छन् धेरैले काम गर्दछन्
धेरै भोकभोकै मर्छन् थोरै मस्त डकार्दछन् । (पृ. ३१)

कवितांश (१३) मा सत्ययुगदेखि अहिलेसम्म निर्धा र कमजोरका लागि कोही सहारा बन्न तयार नभएको तथा शक्तिहीनहरू मारिने, बेचिने कुरालाई विपन्न ब्राह्मण अजीगर्तले आफ्नो छोरो शुनःसेपलाई बेचेको कुराबाट स्पष्ट पारिएको छ । यहाँ समाजमा धनी र गरिबबिच भएको खाडलले विभेद निम्त्याएकोप्रति कविले आक्रोश पोखेका छन् ।

प्रस्तुत काव्यमा दरिद्रता, अभाव र भोकको पीडाका कारण पिताले आफ्नै पुत्रलाई बेचन र उसको हत्या गर्न विवश भएको देखाएर कविले दरिद्रताका कारण मान्छेले मान्छेलाई बिसर्ने, मानिस स्वार्थी हुने, नरभक्षी हुने, बन्धुता हराउने, युद्ध निम्तिने कुरालाई देखाएका छन् । प्रस्तुत काव्यमा पुत्र बेच्ने पिता, अजीगर्तको अर्थ अजिङ्गर सर्प हो । जसरी अजिङ्गरले आफ्नो भोक मेटाउन आफ्नै बच्चा खान्छ त्यस्तै काव्यमा पनि आफ्नो भोक मेटाउन अजीगर्तले पुत्र बेचेको छ र उसलाई काट्नसमेत तयार भएको छ । यसप्रकार काव्यमा जीवनको पहिलो आवश्यकता भोक भएकाले यसको परिपूर्ति गर्न व्यक्तिले जस्ता पनि अमानवीय करतुत गर्न तयार हुन्छ र यसको प्रमुख कारण भनेको दरिद्रता र समाजमा विद्यमान असमान आर्थिक अवस्थाका कारण सिर्जित शोषण हो भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छ । अहिले संसारमा मानवता हराउनु, मानिसले मानिसकै हत्या गर्नुका पछाडि दरिद्रता र शोषण पनि प्रमुख कारण भएको कुरा काव्यमार्फत उद्घाटित भएको छ ।

स्वर्ग र नरकको आब्रूप

स्वर्ग र नरकसम्बन्धी सामाजिक अवधारणा परपूर्वकालदेखि अहिलेसम्म चल्दै आएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत काव्यमा पुत्रको जन्मले मात्र मानिस स्वर्गमा पुग्ने र पुत्र नभएमा नरकको बास हुने सामाजिक विश्वास आदिम समाजदेखि नै रहेको कुरा देखाइएको छ । पुत्रप्राप्तिका मोहले हरिश्चन्द्रले वरुणको आह्वान गरेपछि नियोग प्रथाबाट बाह्यमणीले पुत्र रोहितलाई जन्माएको कथा यस काव्यमा देखाइएको छ ।

(१४) पुत्रको चाहना हाम्रो होओस् पूर्ण दया गरी
त्यसै मर्नु परेदेखि डुविन्छ नर्कमा परी ।
त्यसैले द्वार होस् खुल्ला हाम्रो निमित्त स्वर्गको
ठूलो ताल्चा लगाएर द्वारमा अनि नर्कको । (पृ. २२)

कवितांश (१४) मा पुत्र नै स्वर्गको भयाङ्क हो, पुत्र नभएमा नरकमा परिन्छ भन्ने भावना समाजमा रहेको कुरालाई देखाइएको छ ।

प्रस्तुत काव्यमा मानिसमा स्वर्गप्राप्तिको चाहना तीव्र हुने, स्वर्गको कल्पना गर्दै रमाउने, युद्धमा मारिने मान्छे स्वर्ग जाने धारणा राख्ने अनि स्वर्गको इच्छाले मानिसलाई सताएर मनुष्यत्व नै हराउने कुरालाई देखाइएको छ ।

(१५) स्वर्गको कल्पना गर्दै धर्तीलाई रुवाउँछन्
बालुवामा लखेटेर मृगतृष्णा बढाउँछन् । (पृ. ३०)
(१६) न कुनै स्वर्ग अर्को छ, न छ नर्क कुनै कतै
खोजे स्वर्ग यही छ, हेर्दा नर्क यही कतै । (पृ. ३२)

कवितांश (१५) र (१६) मा स्वर्ग र नर्कको डर वा लोभमा मानिसले अनेक कर्म गर्छन् । यसै नाममा आफ्नो दुनो सोभ्याउनेहरू पनि धेरै छन् भन्दै कविले समाजमा भोगविलासमा रमाएर स्वर्गीय जीवन भोग्ने र भोक, शोक सहेर नारकीय जीवन भोग्ने गरेको यथार्थ देखाउँदै स्वर्ग र नरक कतै नभई यही धर्तीमा नै भएको कुरा प्रस्तुत गरेका छन् ।

यसरी प्रस्तुत काव्यमा स्वर्ग र नरकसम्बन्धी आद्यरूपीय ढाँचालाई लिएर कविले सुखसँग बाँच्दा धर्ती नै स्वर्ग हुने र कष्ट तथा अभावपूर्ण जीवन बाँच्दा धर्ती नै नरक हुने कुरालाई देखाएर स्वर्गप्राप्तिका चाहले अमानवीय कार्य गर्न नहुने विचार प्रकट गरेका छन् ।

नियोग प्रथाको आद्यरूप

सन्तान नभएमा नियोग प्रथाबाट सन्तान जन्माउने गरेमा सन्दर्भहरू महाभारत, रामायण लगायतका पुराणहरूमा पाइन्छन् । प्रस्तुत काव्यमा राजा हरिश्चन्द्रको सन्तान नभएपछि वरुण देवताको यज्ञ गरेर आराधना गरेर उनकै कृपाबाट पत्नी शैव्याका गर्भबाट पुत्रको जन्म भएको कुरा देखाइएको छ । यसलाई काव्यमा यसरी चित्रण गरिएको छ :

(१७) प्रथा नियोगको व्याप्त थियो त्यो युगमा अतः
पुत्रको निमित्त नारीले गर्थे योग प्रयत्नतः
नियोग यज्ञमा शैव्या भईन् तल्लीन सिद्ध भै
पुत्रको जन्मले गर्दा प्रसन्न दम्पति निकै । (पृ. २३)

यस काव्यमा नियोग प्रथा सत्य युगदेखि नै चल्दै आएको कुरालाई देखाइएको छ । द्वारपुत्र पाण्डुको जन्म, कौरवको जन्म भएका सन्दर्भले पनि नियोग प्रथा कायम रहेको पुष्टि हुन्छ । यही पुराणहरूमा वर्णित नियोग प्रथाको वैज्ञानिक स्वरूप टेस्टट्युब बेबी रहेको हो ।

करुणाको आक्षरूप

दया, माया, करुणा, स्नेह आदि मानवीय संवेदनासँग सम्बन्धित विषयहरू हुन् । सृष्टिको उत्पत्तिदेखि नै यी विषयहरू मानव तथा प्राणीहरूमा रहेको पाइन्छ । प्रस्तुत काव्यमा विशेषतः अजीगर्तले दरिद्रताबाट मुक्ति पाउनका लागि पुत्र शुनःशेपलाई बिक्री गरेको छ तथा प्रशस्त धनप्राप्त गर्ने लोभले आफ्नै छोराको हत्या गर्नका लागि मार हान्न तयार भएको प्रसङ्गले पाठकका मनमा करुणाको भाव जागृत भएको छ । बलिका लागि शुनःशेपलाई मौलामा डोरीले बाँधेको दृश्य, शुनःशेपले बाँच्नका लागि इच्छा प्रकट गरेको, मातृवात्सल्य नपाएको, मर्नुअगाडि आमाको मुख हेर्ने धोको रहेको, माहिलो छोरो भएकाले जेठो दाजु र कान्छो भाइले खाएको टुलुटुलु हेर्नुपरेको, भोकै बस्नुपरेको, शुनःशेपले आफ्नै बाबुलाई एकै पटकमा खड्गले छिनाल्न भनेको जस्ता घटनाबाट कारुणिकताको अवस्था सिर्जना भएको छ ।

(१८) काट्नुहोस् न छिटै बाबा ! काँप्दै छन् कि तिनी कर ?
गरी 'हुम्' बलले पूरै एकै छप्काइमै तर
गिँडनुहोला दरा पारी पाखुरा, अधकल्चिँदै
छटपटाएँ भने फेरि फुट्ला मुटु हजुरकै । (पृ.९४)

कवितांश (१८) मा पुत्रले आफ्नै बाबुलाई खड्गले एकै पटकमा छप्काएर छिनाल्न गरेको रोदनमिश्रित आग्रहलाई देखाइएको छ र यसले हरेकका मनमा भक्कानो पर्दछ ।

(१९) पछाडि बाँधिएका छन् हात मेरा दुवै कसी
धर्तीमा टाउको जोती बसेको छ घुँडा धसी । (पृ.९४)

कवितांश (१९) मा नरबलिका लागि शुनःशेपलाई मौलामा बाँधिएको दृश्य देखाउँदै यो मानव जातिका लागि पीडादायी भएको तथा मानव भएर मानकै हितका खातिर मौलामा बाँधिएर बलि चढ्नुपरेको मानवको विवशतालाई देखाइएको छ ।

प्रस्तुत काव्यमा मानव जातिको बलि दिने प्रथा आदिम समाजमा प्रचलित रहेको घटनालाई लिएर मानव हृदयमा करुणाशून्य भएमा त्यसले नृशंस कार्य गर्न उत्प्रेरित गर्छ भन्दै करुणा, माया, दया नै मानव कल्याणको आधार भएको कुरा देखाइएको छ ।

श्राप र मन्त्रको आक्षरूप

समाजमा अनुशासन कायम गराउन तथा दुष्टलाई दण्ड दिनका लागि श्राप दिने प्रचलन रहेको पाइन्छ । यस्ता श्रापका सन्दर्भहरू वेद, रामायण, महाभारत, विभिन्न पुराणहरूमा रहेका छन् । प्रस्तुत काव्यमा राजा हरिश्चन्द्रले वरुणको यज्ञ गरी पुत्र प्राप्त गरेपछि वरुणले जन्मेकै दिन बलि मागेका छन् । भर्खरै जन्मेको पुत्रलाई बलि दिनुपर्ने सुनेर राजाले अनेक बहाना बनाएर टाल्ने प्रयास गरे पनि असफल

हुन्छन् र पुत्र रोहितलाई भगाउँछन् । वरुणले आफ्नो तपोबलले पुत्रलाई लुकाएको थाहा पाएपछि राजालाई श्राप दिन्छन् र हरिश्चन्द्र जलोदर रोगले ग्रसित हुन्छन् । श्रापको सन्दर्भलाई काव्यमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

- (२०) राज्यबाट धपाएर छोरालाई गरी छल
हराएभैं गरे, रोए, किन्तु वरुणको बल
श्रापको रूपमा बस्यो लाग्यो रोग जलोदर
फुल्यो पेट ढले राजा परे ओछ्यानकै भर । (पृ. २६)

जप, तप र मन्त्र शक्तिका कारण विभिन्न कार्य गर्न सफल भएका दृष्टान्तहरू पुराणहरूमा पाइन्छन् । प्रस्तुत काव्यमा अजीगर्त पुत्र शुनःशेपलाई बलिका निमित्त मौलामा बाँधेर मार हान्न तयार भएका वेला विश्वामित्रले शुनःशेपलाई वरुण मन्त्र जपेर मृत्युबाट मुक्ति पाउन सिकाएका छन् र शुनःशेपले “तत्त्वा यामि ब्रह्मणा बन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः अहेदमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्रमोषी” मन्त्रोच्चारण गरी वरुणको उपासना गर्दछ । मन्त्र जपेपछि वरुणको आशीर्वादबाट शुनःशेपले जीवन प्राप्त गरेको छ । यसरी जप, तप र मन्त्र साधनाले कार्यसिद्धि भएको सन्दर्भबाट एकाग्रचित्त लगाए कुनै कम गरेमा त्यसबाट सफलता मिल्ने कुरा साथै वैदिक मन्त्रको शक्तिलाई पनि देखाइएको छ ।

मानवताको आद्यरूप

मनुष्यत्व नै मानव जातिको प्रमुख पहिचान हो । मानिसले विभिन्न स्वार्थका लागि मानवता विपरीत कार्य गरे पनि अन्ततः मानवताकै जित भएका सन्दर्भहरू पुराणहरूमा पाइन्छन् । प्रस्तुत काव्यमा शुनःशेपको बिक्री र बलिका लागि मौलामा बाँधिएको घटनाले मानवताको हनन भएको छ । हरेक प्राणी धर्तीमा स्वतन्त्ररूपमा बाँच्न पाउनु उसको अधिकार भए पनि मानिसले आफ्नो स्वार्थका लागि अधिकारको हनन गरेको पाइन्छ । आफ्नै बाबुबाट बेचिएर काटिन लागेको शुनःशेपको तीव्र जिजीविषालाई प्रस्तुत गर्दै नरबलिको युग अन्त्य भएपछि मनुष्यता बाँच्ने कुरालाई काव्यमा मार्मिक ढङ्गबाट चित्रण गरिएको छ :

- (२१) मान्छेले कहिले बुझ्ला मान्छेको मूल्यमान्यता
यो काल कहिले बित्ला अनि बाँच्ला मनुष्यता ? (पृ. ७२)

कवितांश (२१) मा मानिसले मानवका रूपमा बाँच्न नपाएर अर्काको कल्याणका निमित्त बिक्री भई मृत्युवरण गर्न बाध्य हुनुपरेको तत्कालीन समाजको व्यवहारप्रति आक्रोश व्यक्त भएको छ ।

- (२२) त्यै सत्ययुगमा जाँदा कैयौं दृष्टान्त पाउँछु
र त्यसै युगको यौटा कालो गाथा म गाउँछु । (पृ. १९)

कवितांश (२२) मा पूर्वीय शास्त्रहरूले मान्ने गरेको सत्ययुगमा अनेक विकृतिहरू रहेको र वर्तमान मानवताको दृष्टिकोणले निकै अमानवीय युग रहेकाले त्यसैको कथा आफूले भन्न खोजेको कुरा प्रकट गरिएको छ ।

आदिम सत्य युगमा अनेक नृशंस कर्म हुन्थे । त्यस युगमा मानवताविरोधी कार्यलाई धर्मको पगरी गुताइन्थ्यो । एउटा मान्छेको प्राण रक्षाका लागि अर्को मान्छेको बलि पनि दिइन्थ्यो । मान्छेको किनबेच

हुन्थ्यो । मान्छेको घाँटीमा पशुलाई भैँ दाम्लो बाँधिन्थ्यो ।

- (२३) देवताले जहाँ खान्थे मान्छेको मांसहव्य त्यै
गरी बढाइएँ थाक्दैनन् कर्मकाण्डीहरू अभै । (पृ. ४१)

कवितांश (२३) मा मानवताविरोधी युगप्रति विद्रोह गर्दै देवताले मानिसको मासु खाने युगको प्रशंसा वर्तमानमा पनि कतिपय कर्मकाण्डीहरूले गर्ने गरेकामा कवि असहमत देखिएको कुरा प्रकट गरिएको छ ।

- (२४) भूलोक र भुवर्लोक स्वर्लोक दीप्तिमान् रहून्
मान्छे मान्छे भई बाँचून्, मान्छे मान्छे भई मरून् । (पृ.९६)
- (२५) बाँचु कर्तव्य हो पैलो जति कष्ट सहे पनि
मृत्यु हो शून्यको यात्रा जस्ता कुरा गरे पनि
तर बाँचु छ भन्दैमा अर्काको जिन्दगी लिनु
मान्छेको हैन कर्तव्य, यो कुरा पनि सम्झनू । (पृ.१०३)
- (२६) हिंसा हटोस् सधैं निम्ति मानवत्व उचालियोस्
कटुता मेटियोस् हाम्रो क्लेशको दाग फालियोस् । (पृ.१०६)

माथिका कवितांशमा कविको मानवतावादी चिन्तन काव्यमा तीव्ररूपमा अभिव्यक्त भएको छ । कविले मानिस मानिस भएर बाँचन पाउनुपर्ने, बाँचनका लागि अर्काको जिन्दगी हरण गर्न नहुने, मान्छे आफ्नै कर्मले मानव बन्ने, बचाउन नसक्नेले मार्न खोज्नु अधर्म हुने कुरालाई अभिव्यक्त गरिएको छ । कविले ऋषि विश्वामित्रका माध्यमबाट मानव हिंसा सदाका लागि अन्त्य हुनुपर्ने र मानव जातिको रक्षा मात्र एउटा धर्म हुनुपर्ने विचार प्रकट गरेका छन् ।

द्रव्यमोहको आचरूप

प्रस्तुत काव्यमा द्रव्यमोहका कारण भएको अमानवीय कार्यप्रति विद्रोह छ । लोभी, दरिद्र अजीगर्तले धनकै लोभमा सन्तान बेचेको छ । विपन्नता हटाउन द्रव्यको लोभमा शुनःशेषका पिता अजीगर्तले आफ्नो छोराको गर्दन छिनाल्न तयार हुन्छ । आफैँले मार हाने पहिले बेचेकोभन्दा दोब्बर धन पाउनुपर्ने र मार हान्नेले मासु खानुपर्ने परम्पराको निर्वाह गर्दा चौब्वर धन पाउनुपर्ने शर्त अगाडि सारेको छ । अजीगर्तले दिएका तर्कहरूमा द्रव्यमोह देखिन्छ । यसले सत्ययुगमा पनि धनको महत्त्व कस्तो रहेको र धनको लोभमा पिताले कतिसम्म गर्दा रहेछन् भन्ने कुरा देखिन्छ ।

- (२७) धनले पुत्र भन्दैन, चिन्दैन यसले पिता
न भाइ यसले भन्छ न साथी न त बन्धुता । (पृ. ८१)

कवितांश (२७) मा धनले मानिसलाई अन्धो बनाउने र यसले जस्तासुकै घृणित कार्य गर्न पनि उक्साउनेप्रति विरोध गरिएको छ । वर्तमानमा पनि द्रव्यमोहका कारण आपराधिक कार्य बढ्दै गएकोले यस्तो प्रवृत्ति आदिम युगदेखि अहिलेसम्म नै कायम रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । यसैले कविले धनले कसैलाई नचिन्ने विषयलाई काव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

संरक्षकत्वको आद्यरूप

प्रस्तुत काव्यमा शुनःशेपलाई विश्वामित्रले संरक्षकत्व प्रदान गरेका छन् । आदिम कालदेखि नै असहायका लागि कोही न कोही संरक्षक बनेर उसको कल्याण गर्ने गरेका सन्दर्भहरू पुराणहरूमा वर्णन गरेको पाइन्छ । प्रस्तुत काव्यमा पनि राजाको हितका लागि मौलामा बाँधिँएर बलिका लागि तयार भएको शुनःशेपले विश्वामित्रको आगमनले जीवन दान पाएको छ ।

(२८) जसले जिन्दगी दिन्छ उसैको हुन्छ सन्तति
यही भो यज्ञका सारा जनको एक सम्मति
शुनःशेप त्यसै वेला वैश्वामित्र बने जब
'देवरात' भयो नाम विख्यात जनमा तब । (पृ. ११८)

कवितांश (२८) मा बलिबाट जोगिएको शुनःशेपले आफ्नै बाबुलाई त्याग गरी जसले जिन्दगी दियो उही नै पिता हुने निर्णय गर्दै विश्वामित्रलाई पिताका रूपमा स्वीकार गरेको र विश्वामित्रले पनि स्वीकार गरेको देखाइएको छ । यस काव्यमा कविले विश्वामित्रबाट गराएको विद्रोहले विश्वामित्र वास्तविक नायक बन्न पुगेका छन् ।

निष्कर्ष

'देवरात' खण्डकाव्यमा बलिप्रथा, स्वर्ग र नरक, दारिद्र्य र शोषण, नियोग प्रथा, करुणा, श्राप र मन्त्र, मानवता, द्रव्यमोह, संरक्षकत्व जस्ता आद्यरूप आएका छन् । यिनका माध्यमबाट स्वार्थ पूरा गर्न मानवको बलि दिने गरेको, स्वर्ग र नरकको विश्वास आदिम समयदेखि नै कायम रहेको, दरिद्रताका कारण मानवता हराउँदै गएको, हुनेखानेले हुँदा खानेलाई शोषण गर्ने परिपाटी आदिकालदेखि भइरहेको देखाइएको छ । साथै सन्तानप्राप्तिका लागि नियोग प्रथा परापूर्वकालदेखि नै रहेको तथा मानव मनमा करुणाको भाव रहेको, श्राप पाउने भयका कारण मानिसहरू डराउने गरेको, मानवताका पक्षमा आदिम समयदेखि नै आवाज उठिरहेको, असहायलाई संरक्षकत्व प्रदान गर्ने प्रचलन रहेको, पैसाका लोभमा परेर अमानवीय कार्य हुँदै आएको जस्ता सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस काव्यमा पुराणमा कम महत्त्व पाएका घटना तथा पात्रको खोजी गरी मानवतावादी दृष्टिकोण व्यक्त भएको छ । वैदिक कालीन समयमा हुने मानवको किनबेच र साधना सिद्धिका नाममा गरिने नरबलिका बारेमा काव्यात्मक रूपमा लेखिएको यो कृति अति मार्मिक छ । सुदूर अतीतको मिथकलाई कथ्यका रूपमा उपयोग गरी रचना गरिएको यस कृतिले यस कृतिले तत्कालीन समाज कतिसम्म नृशंस र विद्रूप थियो भन्ने कुराको उद्घाटन गरेको छ ।

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत लेख तयार गर्ने जसजसका सामग्री उपयोग गरिएको छ, ती लेखक र अध्येताप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । साथै लेख प्रकाशन गरिदिनुहुने विज्ञसीक्षित अनुसन्धानमूलक जर्नल हैमप्रभाका सम्पादक मण्डलप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अधिकारी, इन्द्रविलास (२०६१). *पश्चिमी साहित्य सिद्धान्त*. साभा प्रकाशन ।

अली, असहाब (सन् २००२). *मिथक : एक तुलनात्मक अध्ययन*. मिश्रा ट्रेडिङ कर्पोरेसन ।

ऐतरेय ब्राह्मण (सन् १९९६). अनु. सुधाकर मालवीय. तारा बुक एजेन्सी ।

गडतौला, नारायणप्रसाद (२०६८). *नेपाली महाकाव्यको मिथकीय अध्ययन*. अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

पौड्याल, शालिकराम (२०७७). *लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका खण्डकाव्यमा मिथक*. अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

मल्ल, महेन्द्रकुमार (२०६८). *आधुनिक नेपाली उपन्यासमा मिथक*. अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल् खगेन्द्रप्रसाद (२०६१). *पूर्वीय र पश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

श्रीवास्तव, जगदीशप्रसाद (सन् १९८५). *मिथकीय कल्पना और आधुनिक काव्य*. विश्वविद्यालय प्रकाशन । समर्थन, रमेश (२०७६). *देवरात*. मञ्जरी पब्लिकेसन ।

सिंह, मालती (सन् १९८८). *मिथक एक अनुशीलन*. लोकभारती प्रकाशन ।

Yung, Carl Gustav (1974). Archetypes of the Collective Unconscious. *Twentieth Century Criticism, The Major Statements*. William J. Hardy and Max Westbrook (ed). Light and Life Publishers.

Yung, Carl Gustav (1990). Psychology and Literature. *The Theory of Criticism From Plato to Present*. Susanne Langer, Raman Selden (Editor). Fourth Edition. Longman Group.